

Derleme Sözlüğüne Birkaç Katkı Divânü Lûgati't-Türk'le Aybastı Ağzındaki Bazı Ortak Ögeler*

Mehmet Aydın**

Divânü Lûgati't-Türk'le Aybastı Ağzındaki Bazı Ortak Ögeler

Türkiye Türkçesi ile ilgili çalışmaların önemli bir bölümünü ağız araştırmaları oluşturur. Ancak ağız araştırmaları arasında ağızlardaki sözvarlığı ile eski metinlerdeki sözvarlığının karşılaştırılmasına pek az rastlanır. Bu çalışmada Aybastı ağzındaki bazı verilerle Divânü Lûgati't-Türk'teki veriler karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, sözvarlığı, Aybastı ağzı, Divânü Lûgati't-Türk

Some Common Words in Divânü Lûgati't-Türk and Aybastı Dialect

Most of the studies related to Turkish consist of dialectical studies. Amongst dialectical studies, comparison of vocabulary of the dialects and ancient writings rarely appears. In this study, the data in Aybastı dialect and Divânü Lûgati't-Türk have been compared.

Key Words: Dialectical studies, vocabulary, Aybastı dialect, Divânü Lûgati't-Türk

* 25-29. 09. 2000 tarihleri arasında Çeşme'de yapılan 4. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. mehmeta@omu.edu.tr

Giriş

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lûgati't-Türk* adlı eserinde yaklaşık 8000 madde başı kelime vardır. (Yüce 1988: 24 ve Sertkaya 1999: 145). *Divân*'daki söz varlığını *Derleme Sözlüğü*'ndeki ve dolayısıyla Anadolu ağızlarındaki söz varlığıyla bütünüyle karşılaştırmak ilgi çekici bir çalışma olabilir ve böyle bir çalışma bizi yeni sonuçlara da ulaştırabilir.

Bu konuda Sakaoğlu (1997: 122-129) ve Akar (1999: 106-130) iki yeni deneme yapmışlar ve *DLT*'deki söz varlığı malzemesini Anadolu ağızlarındaki bazı kelimelerle karşılaştırarak bu ögeler arasındaki ilgiyi ortaya koymuşlardır. Ayrıca Banguoğlu (1960: 23-48) ve Korkmaz (1995) da daha önce bu konuda çalışmışlardır.

Biz bu makalede daha önce üzerinde çalıştığımız Aybastı ağzındaki birkaç kelimeyle *DLT*'deki verileri karşılaştıracız. Aybastı ağzı Orta Karadeniz ağızları içinde yer alan küçük bir ağız yöresidir. Karadeniz ağızlarındaki Rumca (veya Yunanca) kelimeler birçok çalışmada ele alınmıştır. Bu tür ögeler, özellikle Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarında öbür Anadolu ağızlarından daha çok olsa da, Türkçe ögelerin yanında büyük bir toplam oluşturmaz. Üstelik bu tür alıntılar her iki toplumun dilinde de vardır ve bunlar diller arasındaki alışverişin tabii sonucudur. Ancak bazı araştırmalarda bu tür ögeler abartılarak anlatılmaktadır. (Brendemoen 1999: 77-83). Bu tür çalışmalarda yer yer Eski Türkçe metinlerde ve *DLT*'de yer alan Türkçe ögelerden de söz edilmektedir. Gerçekten de bu ağızlarda Eski Türkçe metinlerde ve *DLT*'de yer alan kelimelerin üzerinde özellikle durmak gerekir.

Biz bu çalışmamızda Aybastı ağzındaki **cay-** fiili ve türevleriyle *donrō* ve *hire hire* kelimeleri üzerinde durmak istiyoruz.

1. cay-

cay- fiili Türkiye Türkçesinde 'sözünden, kararından dönmek, vazgeçmek' anlamıyla kullanılmaktadır. Bu fiilin *caydırıcı*, *caydırıcılık*, *caydırılmak*, *caydırış*, *caydırma*, *caydırmak*, *caygın*, *cayış*, *cayma* ve *caymak* türevleri *Türkçe Sözlükte* yer almaktadır. *DS*'de *caygın* [*cayak* (I), *caybak*, *caygan*, *caygın*, *cayğun*, *caypak*, *cazgir-3*, *cazgit* (II)-2 *cızgan* (II)] Vazgeçen, işini bırakan, dönecek ve *caygınlık* 'kararsızlık', *caygınlık* 'usanmışlık, beğenmezlik': Malımdan *caygınlığım* yok. (Ahat *Banaz -Uş.) biçimleri yer almaktadır. Bu kelimelerin *cay-* fiilinin türevleri olduğu açıktır.

Ayrıca bu kelimelere aynı köke dayanan *cayguncalılıh*, *caygıncalılıh* veya *caygunculuh* türevleri de eklenebilir. Bu öge 'vazgeçmek, döneceklik etmek' anlamlarıyla Orta Karadeniz ağızlarında kullanılmaktadır. *cay-gun+ca+luh* / *cay-gun+cu+luh* biçimindeki bu kelimeler *cay-* fiilinin genişletilmiş şekilleri, başka bir ifadeyle türevleridir.

Bu kelimeleri *Dîvân'daki yayıg / yayık* verileriyle ilişkilendirebiliriz. Bunlardan *yayıg kişi DLT*'de “huyu dönek adam, kâh şuna kâh buna meyleden kişi” biçiminde anlamlandırılmış, *yayıg kişi*'nin aynı anlama geldiği kaydedilmiştir. Ayrıca bu öğelerle *pışıg* ve *pışık* sözleri arasındaki yapıca ilgiye de işaret edilmiştir. (Kaşgarlı Mahmud 1943: III, s. 23). Bu kelimelerden *yayıg* “dönek” ve *yayıklık* “döneklik” anlamıyla *Kutadgu Bilig*'de de karşımıza çıkmaktadır (Arat 1979: 533).

Bu *yayık* ve *yayığ* isimlerinin de *yay-* fiilinin türevleri olduğu açıktır. Zaten *DLT*'de *yay-* biçiminde bir fiil vardır. Bu fiil *Dîvân*'da bir dörtlükte geçmektedir:

Barding nelük aymading
Kirü körüp kaymading
Köngül berü yaymading
Boldung erinç bolmagu

“Gittin neden söylemedin, geri bakıp kayırmadın, gönül verip meyletmedin, olmayacak bir şey oldun” (*DLT*, III, s. 245)

Burada *y~c-* değişimi de söz konusudur. *DLT*'te kelime başındaki *y~c-* değişimi Oğuzcanın bir özelliği olarak kaydedilmiştir. Ancak bu değişimin de Kıpçakçaya ait bir ses özelliği olduğu açıktır. Anadolu ağızlarındaki bu tür *c*-li kelimelerin varlığı *DS*'deki öbür veriler de dikkate alındığında Kıpçak etkisinin yalnızca Karadeniz ağızlarıyla sınırlı olmadığını göstermektedir.

2. doñra / donrō/ doñragı/ dōrō

İkinci kelime ise *DS*'de *doñra*, *domra*, *donrağı*, *donralı*, *tonra* biçimleri tespit edilen veridir. Bu kelime de Aybastı yöresinde *doñrō* ve *dōrō* biçimleriyle tespit edilmiştir. Bu kelime *DS*'de *doñra* [*domra*, *doñragı*] 1. Kalınlaşmış tabaka hâline gelmiş kir.

domra, *donrağı* 2. Kir, su ve ısı değişimi sebebiyle el ve ayaklarda meydana gelen siyahımsı çatlaklar, yaracıklar. (Merzifon köyleri-Ama.) 3. Kalınlaşmış, sertleşmiş çıban kel.

doñralı Baş kepekli, konaklı kimse gibi biçim ve anlamlarla yer almıştır. Bu kelime Eren tarafından *donra* biçiminde kaydedilmiş ve şöyle anlamlandırılmıştır: 1. ‘saç kepeği, baş konağı’; 2. ‘kalınlaşmış, tabaka durumuna gelmiş kir’, Ağızlarda *toñra* olarak da geçer. Kökünü bilmiyoruz (Eren 1999: 120).

Aybastı ağzında *doñrō* ve *dōrō* yanında *doñrōlu* ve *dōrōlu* biçimlerini belirlediğimiz kelime daha sık ‘el ve ayaklardaki tabakalaşmış, kalınlaşmış kir ve el ve ayakları kirli, çamurlu’ anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kelimenin sonundaki uzun o ünlüsü bu verinin kökeni hakkında az çok bir fikir vermektedir. Çünkü

Aybastı yöresinde Eski Türkçedeki *-AgU* ve Türkiye Türkçesi yazı dilindeki *-AğI* biçimleri düzenli olarak *ō*'ya dönüşmektedir. Bu kelime *DLT*'de *tungra* = bedendeki kir biçimindedir. *El-İdrâk Haşiyesi*'nde de “*toğralmak* (II) don kirden doğraldı-lime lime oldu, biçildi “ biçiminde kaydedilip anlamlandırılan bir fiil vardır. Belki *DLT*'deki biçim de *tungra* yerine *tongra* biçiminde okunabilir. O zaman *tongra-* biçiminde bir fiil de düşünebiliriz. Bu fiilden de *-gU* ekiyle bir isim türetmek mümkündür. *El-İdrâk Haşiyesi*'ndeki *toğral-* fiili bu yaklaşımı destekleyen bir veridir. Belki *doñrō / dōrō'nun* ilk biçimi *<*tong+ra-gu* olarak düşünülebilir. Ancak ulaşabildiğimiz verilerin *tong* kökünü tam olarak aydınlatmaya yetmediğini belirtmeliyiz.

Ayrıca burada da yine bir başka Kıpçak etkisi, yani *-AgU~ō* değişiminin görülmesi ilgi çekicidir.

3. hire hire

DLT'de “erre = sidik; eşek kaşandırılmak istendiği zaman iki üç kere bu söz söylenir.” (*DLT*, IV, 192). Aynı sözü Kaşgarlı Mahmud Arapça erre kelimesiyle ilişkilendirmiştir. Ayrıca Besim Atalay'ın tercümesinde bu kelimeyle ilgili şöyle bir notu vardır: Kaşgarlı'nın tertibinden anlaşıldığına göre burada kelimelerin iki harfli olması lâzımken “*ر ا*” kelimesi iki harfli, yani şeddeli değildir. Bunların sonlarındaki hareketlere yanlış konmuş desek o zaman bu ayrım muzaaf olmaz.

Bugün Orta ve Batı Anadolu'da erkek ve dişi eşekler çiftleştirilmek istendiği zaman erkek eşeğe “herr herr” diye bağrılır. (*DLT*, I, s. 38). Atalay'ın bu notu *DS*'deki *herr* eşekleri çifleşmeye kışkırtma ünlemi. (İncesu *Dinar-AF.; Güney* Yeşilova-Brd) verisiyle doğrulanmaktadır.

Arapçada da “*ر ا*” biçiminde bir fiil vardır. Bu fiil *El- Mevarid*'de 1. Şiddetli ishal olmak, 2. Cima etmek, 3. Kumarcı galip geldiğinde rakibine gülüp bağırıp çağırmak biçiminde anlamlandırılmıştır.

DS'de here, hıra, hire biçimleri de vardır. Ancak bunların hiçbiri *DLT*'deki anlama kaydedilmemiştir. *hire hire* bir ünlem olarak Aybastı ağzında boğa ile inek çiftleştirilmek istendiğinde boğayı kışkırtmak için kullanılır. Burada *DLT*'de kaydedilen kelimedeki bir anlam genişlemesinden de söz edebiliriz. Herhâlde bu veri ve anlamı biraz da incelik kaygısıyla derleyiciler tarafından gözden kaçırılmış olmalıdır. Acaba bu kelime gerçekten Arapça erre fiiliyle mi ilişkilidir? Yoksa bir yansılama (ses yansımali kelime) midir? Bize bu kelime bir yansılama gibisi geliyor.

Bunlara *DLT*'de yer almayan *ğahir-*, *ğahruh*, *ğahruhlu* gibi verileri de ekleyebiliriz. Bunlardan *ğahir-* fiili ‘balgam çıkarmak’, *ğahruh* ‘balgam’ ve *ğahruhlu* ‘balgam çıkarıcı, hastalıklı’ anlamlarıyla Aybastı ağzında kullanılmak-

tadır. *kakırmak* *DS*'de “balgam çıkarmak (Karakuş* Ünye -Or.)” şeklinde yer almaktadır. Ancak bu verinin başındaki k/g ve ortasındaki k/h tartışılabilir. Bizce *DS*'de *kakırmak* biçiminde yer alan kelime *gahırmak* biçiminde düzeltilmelidir. Bu kelimelerin *kakır-* ‘balgam çıkarmak’, *kakırık* ‘balgam’ (Yudahin 1948: 385) biçimlerinin aynı zamanda Kırgızcada da kullanılması baştan beri vurguladığımız Karadeniz ağızlarıyla Kıpçakça arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından da kayda değer ögelerdir. Bütün bu ögelerin yansıma bir kökten türemiş görünümlerini de belirtmeliyiz. Zülfikar’ın çalışmasında bu verilerin tamamı ses yansımaları arasında sayılmıştır. (Zülfikar 1995).

Sonuç

Bu veriler, ağızlardaki söz varlığını bütün olarak belirlemenin güçlüğünü de ortaya koymaktadır. Biz herhangi bir biçimde tekrara düşmekten de kaçınarak belirleyebildiğimiz birkaç veriyle *DS*'ye katkıda bulunmayı amaçladık. Aynı zamanda bu verileri *DLT*'deki ögelerle karşılaştırdık.

Kaynakça

- Akar, Ali (1999). “Divanü Lûgati't-Türk ile Anadolu Ağızlarındaki Ortak Unsurlar Üzerine bir Deneme”, *Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, s. 106-130.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig, III İndeks*, İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, İstanbul.
- Atalay, Besim (1943). *Divanü Lûgati't-Türk “Endeks”* C. IV, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (1959). “Kâşgari'den Notlar: II Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, *TDAY-Belleten 1959*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, s. 1-26.
- Banguoğlu, Tahsin (1960). “Kâşgari'den Notlar: III Oğuz Lehçesi Üzerine”, *TDAY-Belleten 1960*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, s. 23-48.
- Brendemoen, Bernt (1999). “Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri”, *Kebikeç insan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi*, S. 7-8, Ankara s. 77-83.
- DS: Derleme Sözlüğü*, I-XII, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1963-1982.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Ebu'l-Kasım Carullah Mamud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Harizmi, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Nuri Yüce, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1988.
- İzbudak, Velet (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmud (1941), *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, I-III, Çeviren Besim Atalay, Ankara.

- Korkmaz, Zeynep (1995) “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, s. 205-216.
- Sakaoğlu, Saim (1997). “Karaman Ağzına Divanü Lugati’t-Türk Açısından Bir Yaklaşım”, *Tarih Boyunca Türk Dili Bilgi Şöleni “Barış Dili Türkçe”*, Ankara, s. 122-131.
- Sarı, Mevlüt (1980). *El- Mevarid, Arapça Türkçe Lûgat*, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri (1999). “Son Bulunan Belgeler ışığında Kâşgarlı Mahmud’un Hayatı Hakkında Yeni Bilgiler”, *Dîvânü Lûgati’t-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, s. 130-146.
- Yudahin, K. K. (1948). *Kırgız Sözlüğü*, C. II, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- Zülfikar, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.